

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פרשת ויגש, תשס"ד
מספר 529מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"מעשה אבות סימן לבנים"

לקראת סיום הקריאה של חומש בראשית, נתאר להלן את מוצאו של הכלל הפרשני "מעשה אבות סימן לבנים", בצד הצגת ניסוחיו השונים במקורות.

כידוע, כלל פרשני זה השגור בפי רבים, מופיע בפנים שונות בספרות חז"ל, ועיצובו בלשון זו נעשה במקורות מאוחרים יותר. ככלל מתודולוגי הוא מופיע בצורה בולטת בפרשנותו של הרמב"ן לספר בראשית, כחלק ממגוון היסודות הרעיוניים בענייני אמונות ודעות, ובלשונה של ד"ר רות בן-מאיר: "מעשה אבות סימן לבנים" הוא אחד מאבני הדרך הרעיוניות הבולטות בפירושו... ומתוך עיון בפירושו מתקבלת הגות פילוסופית שיטתית ומקפת¹. יש ששיבצו את השימוש במימרה זו בתוך מסגרת המנסה להבהיר את המתודה הטיפולוגית-היסטורית של הרמב"ן², ויש שהרחיבו והעתיקו את מעגלו של הרמב"ן מעבר לחומש בראשית, ועשאוהו כמעין כלל בפירושו לכל התורה³, כלומר, גם במקומות שאין אזכור מפורש של הכלל.

אחת הייתה פרופ' נ' ליבוביץ, שבכתביה עסקה בהרחבה במשמעויות השונות העולות מהיגדיו של הרמב"ן ושימושו בכלל הפרשני של "מעשה אבות סימן לבנים", ואף הפכה אותם לאמירות חינוכיות מרשימות⁴. לסיכומה של סקירה זו נציין את דרכו של הרמב"ן ביצירת מונחים לשוניים כמעין תמרוזי דרך המנחים את הלומד להבנת שימושו בכללים פרשניים. לענייננו: הרמב"ן עושה שימוש רב בפועל ר'מ"ז, במקום איזכור מפורט של הכלל "מעשה אבות סימן לבנים"⁵.

נפנה כאן להתגבשות ניסוחו הלשוני של הכלל ולמקור שטבע לראשונה את המטבע "מעשה אבות סימן לבנים". ההפניות של כמה מאספים כ"מכלול המאמרים והפתגמים" לר"מ סבר⁶, לבבלי סוטה לד, ע"א, ולבר"ר נמצאו בלתי מדויקות. בסוטה הנוסח הוא: "סימן לבנים שעברו אבות את הירדן", ובבר"ר: "נטל הקב"ה שיחתן של אבות ועשאה מפתח לגאולתן של לבנים" (מהדורת אלבק פרשה ע, עמ' 803).

¹ "לדרכי פרשנותו של רמב"ן" בתוך: פרקי נחמה (עורכים: מ' ארנד, ר' בן-מאיר, ג"ח כהן), ירושלים תשס"א, עמ' 137. דר' בן-מאיר הודעתני שבקרוב יתפרסמו דברים נוספים בנושא זה.

² ע' פונקשטיין, "פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן", ציון מ (תשמ"ד), עמ' 53 - 59.

³ רע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ב, ירושלים תשל"ה, עמ' 951 - 952.

⁴ לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם ספר בראשית, ירושלים תשל"ה, עמ' 140 - 151. במקום זה יצרה נחמה ז"ל קישור רעיוני בין פירושי הרמב"ן ל"סימן לבנים" בתיאור מאבקי בני יעקב ובני עשו במהלך הדורות. הנ"ל: עיונים בספר בראשית, עמ' 259 - 263. על קביעתה של נחמה ז"ל, שמדברי הרמב"ן עולה מובן נוסף של "מעשי אבות", והוא שהם צריכים לשמש כלקח וכמופת (=סימן) לדפוסי התנהגות הבנים - כבר ערערו. ראה בן-מאיר (לעיל הע' 1).

⁵ ראה מ' רפלד, "והרבה מקראות מסורסות יש בכתוב", פרקי נחמה (לעיל הע' 1), עמ' 267 - 268.

⁶ כרך ג ירושלים תשכ"ב, עמ' 1342, ערך "מעשי אבות".

הקרוב למימרתנו מבחינת משמעה הוא בתנחומא בובר (לה, ע"ב): "סימן מסר הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו, אירע לבניו", ובניסוחו של הרמב"ן (בר' יב:ו, ד"ה ויעבר אברהם בארץ): "הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה ואמרו כל מה שארע לאבות סימן לבנים". ובניסוח אחר (בר' יב:י, ד"ה ויהי רעב בארץ): "לא נפל דבר מכל מאורע האב שלא יהיה בבנים". כבר"ר אף רווחת הלשון "את סימן לבניך" (כמו בעמ' 482, 583, 645, 781 ועוד). י' פרנקל ב"דרכי האגדה והמדרש" (ב, 1991, עמ' 607 הע' 59), קובע ש"מימרה זו אינה נמצאת בספרות המדרש", ומפנה למהרש"א בחידושי אגדות חגיגה ה, ע"ב, ובעבודה זרה ח, ע"ב, כמקור הראשוני למימרתנו. נוסף על כך ונציין כאן, שבאמצע המאה הי"ז נכתב נוסח זהה ב"חמדת ימים", חיבור המיוחס לר"ש שבזי, שנחתם כנראה בשנת ת"ו (כרך א, ירושלים תשל"ז, עמ' מז):⁷

ד"א: רמז לו הקב"ה שאין בניו עתידין להתגדל אלא ע"י גלות, לכך סמך 'ואעשך לגוי גדול' זה שנאמר 'וירד מצרימה', וכתוב 'ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד' כי מעשה האבות סימן לבנים, לכך רמז 'ואגדלה שמך' כענין שנאמר הגוי הגדול הזה.

ואם המחבר העתיק דבריו כדרכו ממקורות מדרשיים - והלשון מורה כן - לפנינו מובאה ממקור שקדם למהרש"א.

מצאנו מקור נוסף המשתמש בלשון השגורה "מעשה אבות סימן לבנים", והוא בחיבור הקרוי "מזבח הזהב", לר' שלמה ב"ר מרדכי ממעזריץ, תלמיד המהרש"ל, שנדפס בבאזל בשנת שס"ב, קודם הופעת חיבורי המהרש"א בדפוס (לחגיגה ולעבודה זרה, לובלין שע"ב), ובו הדברים הבאים (ירושלים תש"ס, עמ' קלה-קלו):

ולהיות ידוע שמעשה אבות סימן לבנים, א"כ מעתה השכילו שכל הדברים שהיו בגילוי שכינה בשמונה ימי המילואים במשכן נמצאים כולם רמוזים בגילוי שכינה אצל אברהם... 'וימחר אברהם האלה אל שרה'. באהל מועד כתוב 'ויבא משה ואהרן...' אלא בא הרמז למשכן שנקרא אהל מועד ושבה רומז לאהרן כמו שרה צנועה היתה.

לפנינו אם כן נוסח "מעשה אבות סימן לבנים" במתכונת השגורה בחיבור שנכתב בשלהי המאה הט"ז, ובו אברהם אבינו ואהלו משמשים כרמזים ל"בנים", למשה ואהרן ואהל מועד. המתכונת הפרשנית-חינוכית-היסטורית, פונה במהלך הדורות גם לשמש במישור הדרשני.

נסיים סקירתנו בשימוש מעניין בכלל זה בפיו של ר' יעקב עמדין (שות שאילת יעב"ץ ח"א סי' עה):

שוב הוגד לי ושמעתי מפי אנשים נאמנים בני סמכא, שידעו נאמנ' במעשה כיוצא בזה שאירע באמשטרדם בפני אבא מארי הגאון ז"ל שמיחה בכהן סומא נכבד א' מבני קהלתו שלא יעלה לתור'. אע"פ שהי' מוחזק בכך מכמה שנים שהי' עולה וקורא בתור' ודש בעירו. אעפ"כ הוא ז"ל צוה והוציאוהו מחזקתו. (וכמק' ראשונים מקרה אחרונים. ומעש' אבות סימן לבנים, כי כל מה שקרה ליעקב קרה לאמה"ג מלפנים, שככה נתעוררו עליו בעלי מדנים נפישו אפיקורי דמצערי רבנים) והנאני מאד שכיוונתי לדעתו ז"ל הרחב' מני ים.

הנה כי כן, ה"חכם צבי", ר' צבי אשכנזי, סבל מ"בעלי מדנים", וצרותיו ברבנותו מהווים "סימן" לבנו יעקב, הסובל גם הוא בשל הכרעותיו ההלכתיות.

ד"ר מאיר רפלד
המחלקה לתלמוד

⁷ על הספר ומחברו ראה י' טובי, "לזהוי מחברו של מדרש חמדת הימים התימני", תגים ג-ד (תשל"ב), עמ' 63 - 72; י' רצהבי, "על מחברו של מדרש חמדת הימים", שם, עמ' 73 - 74; י' רצהבי, תורתן שלבני תימן, קרית אונו תשנ"ה, עמ' נג.

* הערת המערכת: בדף השבועי לפרשת מקץ נפלו כמה שיבושי כתיב, מסיבות טכניות, ועם הקוראים הסליחה.